

В. Шарпатий**ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ ПЕНСІЙ В УСРР
20–30-х рр.: ІСТОРИКО-СОЦІАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Історія пенсійної справи в українському радянському суспільстві 20–30-х років належить до малоз'ясованих проблем повсякденного життя. Навіть радянська історична наука, яка постійно доводила переваги соціалістичного способу виробництва над капіталістичним, уникала цієї пріоритетної для політико-ідеологічної системи проблематики. Література, яка виходила у 60-х рр., особливо з нагоди 50-річчя становлення радянської системи соціального забезпечення, висвітлювала велике революційне завоювання – державне забезпечення трудящих¹. Його запровадження, як виявилось, не вирішувало гострих соціальних питань. Відтак, починаючи з 1921 р., діяла комбінована система соціального забезпечення відповідних категорій населення: державна (собез і соцстрах), кооперативна (інвалідна кооперація, майстерні, артілі), громадська (комітети взаємодопомоги).

Формування соціального інституту пенсіонерів республіканського і місцевого значення в Україні 20–30-х рр. відбувалося еволюційним шляхом, враховуючи політично-ідеологічні пріоритети та економічно-фінансові можливості держави. Остання скасувала становий принцип соціального забезпечення, котрий діяв до 1917 р., але неухильно запроваджувала класовий принцип. На початку 20-х рр. не було визначення «персональні пенсії», однак запроваджувався механізм «персонального призначення пенсій». Так, 19 серпня 1920 р. колегія Наркомсоцзабезпечення УСРР (НКСЗ УСРР) призначила пенсії сім'ям померлих професорів, інженерів, революціонерів та загиблим «на посту партійної роботи»². Їх видавали дітям до 16 років, а розмір пенсії коливався від дво- до чотириразової тарифної ставки. У 1921 р. Раднарком УСРР визнав, що особи, які мали «особливі заслуги перед робітничо-селянською революцією у боротьбі з капіталом і контрреволюцією, а також у справі радянського будівництва, партійної і професійної роботи», на випадок втрати працездатності, одержували таку «підвищену пенсію»: інваліди першої групи – триразовий прожитковий мінімум, другої групи – подвійний розмір³. Їхні непрацездатні члени сімей одержували допомогу у розмірі прожиткового мінімуму. Виявленням та встановленням «заслуг» майбутніх пенсіонерів займалася колегія НКСЗ, а Раднаркому належало право призначення пенсій в розмірі, що перевищував зазначені норми.

9 серпня 1922 р. ВУЦВК та РНК прийняли постанову «Про підвищені пенсії», а 20 серпня НКЗ УСРР видав спеціальну інструкцію про її застосування. Вона мала чотири розділи, в яких визначала: 1) коло осіб, яким призначалася підвищена пенсія; 2) порядок призначення; 3) норми підвищених пенсій; 4) порядок перегляду справ про підвищені пенсії⁴. Інструкція розтлумачувала соціальний тип осіб, яким призначали підвищену пенсію: особливо видатним діячам революції, активним партійцям з дореволюційним стажем роботи, що згодом посідали ключові пости, народовольцям; діячам науки, мистецтва, літератури, охорони здоров'я, техніки, які «своєю працею у відповідній галузі зробили цінний внесок до загальнолюдської культури»⁵. Дві соціально-професійні групи (партноменклатура і представники інтелігенції) були віднесені до елітної категорії – осіб, що мали «великі заслуги». У «примітках» до інструкції пояснювалося значення терміна «особливі заслуги»: «діяльність, що мала загальнодержавний характер, за її видатними якостями, цілком зрозумілу для широких трудящих мас»⁶. До другої категорії належали «активні працівники революційного і професійного руху»; особи, які «своєю радянською діяльністю на місцевому рівні суттєво сприяли зміцненню радянської влади», а також ті, що виявили «особливу самовідданість і виняткову відданість службовому обов'язку»⁷. Прохач пенсії звертався з відповідним поданням: стосовно її призначення за революційну діяльність – до ЦК КП(б)У, професійну – до Південбюро ВЦРПС, науково-освітню – до Наркомосу УСРР, військову – до військового відомства, охорону здоров'я – до Наркомату охорони здоров'я, трудову – через Уккранаргосп. Саме вони надсилали до НКЗ УСРР належні документи (розгорнуті характеристики тощо), які розглядала Центральна комісія пенсійного забезпечення при НКЗ, представлена ЦК КП(б)У, Південбюро ВЦРПС на чолі з наркомом соціального забезпечення. Для призначення підвищеної пенсії науковцям необхідно було мати висновок Всеукраїнської комісії поліпшення побуту учених.

Розмір «підвищеної пенсії» коливався в межах середнього та максимального заробітку тієї чи іншої місцевості. Якщо пенсіонер користувався державною квартирою, опаленням, освітленням і мав продовольче забезпечення, то ця «натуральна частка» державної допомоги вираховувалася з його пенсії. Після смерті її одержували непрацездатні члени сім'ї за нормами: на одного члена – половину, на двох – дві третини, на 3-х і більше – повну. Губсобези мали право перегляду умов призначення «підвищених пенсій» та надання «звичайних» пенсій, крім тих, які були встановлені постановами ВУЦВК або Раднаркому УСРР.

Наркомат Робітниче-селянської інспекції УСРР, обстеживши роботу НКСЗ УСРР за 1923–1926 рр., виокремив два види соціального забезпечення – постійне і тимчасове. Постійне отримували «особи, що мали особливі заслуги перед республікою» згідно з постановою ВУЦВК від 2 травня 1923 р. та спільною з РНК УСРР від 11 листопада 1925 р. стосовно викладачів вищої школи. 21 серпня 1924 р. ВУЦВК встановив розміри постійних пенсій для всіх категорій пенсіонерів, у тому числі для персональних – від 25 до 99 руб. на місяць⁸. 28 липня 1925 р. РНК СРСР призначила «довічну пенсію» 34 особам, серед яких були полярні дослідники, вчителі, професори, генерали, приват-доценти, «революційні робітники», «організатори аграрного руху», «ветерани праці», сторож на залізниці, керівники партизанських загонів. Генералові Гурському пенсію призначили «за добровільну посаду в Червоній Армії з 1918 р. по 1924 рік», а родині Г.І. Котовського президія ВУЦВКу «ухвалила встановити щомісячну пенсію у розмірі 180 руб.»⁹ «Довічна пенсія», яку призначали вищі органи влади, виходила за компетенцію НКСЗ УСРР про встановлення декретованих персональних пенсій республіканського чи місцевого значення. Наприкінці грудня 1925 р. НКСЗ УСРР у зв'язку з тим, що «на місцях окрсоцзабези не мають певних відомостей про розмір ставок персональних пенсіонерів і про порядок видачі їм пенсії», розіслав «для повного керування» такі розміри ставок: для 6 розряду – 39 руб. 80 коп., 7-го – 43 руб. 78 коп., 12-го – 69 руб. 65 коп., 16-го – 91 руб. 54 коп. і найвищого 17-го розряду – 99 руб. 50 коп.¹⁰ Пенсію виплачували з дня її призначення відповідною комісією¹¹.

Протягом першої половини 20-х рр. в УСРР фактично виникла і діяла система призначення персональних пенсій. Спочатку вони мали назву «підвищені пенсії», а згодом набули сталого визначення – персональні. Кожна пенсійна справа розглядалася персонально, але не кожна з них претендувала на статус персональної. Існували ще й разові іменні пенсії, які можна віднести до звичайних організаційних форм соціальної допомоги.

До категорії персональних пенсій фактично належали й академічні пенсії, які призначали згідно з постановою ВУЦВКу від 9 серпня 1922 р. «Про підвищені пенсії». На початку 20-х рр. Раднарком УСРР встановив «пожиттєве забезпечення індивідуальним та академічним пайком» відомих учених – В.Я. Данилевського, А.Ю. Кримського, Т.А. Тутковського, Д.І. Багалія, Д.І. Яворницького, П.І. Кравцова, Д.О. Граве та інших¹². Решта науковців та викладачів вищої школи одержували пенсію за постановою 11 листопада 1925 р. «Про пенсійне забезпечення викладачів вищих шкільних закладів і робітничих факультетів, а також вищих наукових робітників»¹³, ухваленою ВУЦВК та РНК УСРР. Нею перед-

бачалося призначення «довічної пенсії». Її почали активно оформляти професори вищих навчальних закладів. Процедура подання та призначення академічної пенсії виявилася надто бюрократичною: клопотання та відповідну документацію подавала Всеукраїнська комісія сприяння вченим (ВКСВ) до Центральної комісії з призначення академпенсій при НКСЗ УСРР. Так, 28 червня 1926 р. Ніжинський ІНО подав список претендентів на академпенсію, до якого потрапили професори М.М. Бережков, Я.М. Колубовський, О.І. Покровський, В.І. Резанов, І.Т. Турцевич¹⁴. 6 січня 1927 р. пенсію одержав Д.І. Багалій, але половину ставки, тому що продовжував працювати¹⁵.

Постійна комісія з персональних пенсій НКСЗ УСРР розглядала різні пенсійні справи, інформувала ЦК КП(б)У та інші установи про виплату пенсій тим чи іншим особам. Так, 1 липня 1928 р. колегія НКСЗ УСРР повідомляла ЦК КП(б)У про призначення А.В. Аксерту персональної пенсії – 60 руб. на місяць¹⁶. Того ж самого року НКСЗ інформував штаб Українського військового округу про те, що постійна комісія призначає персональну пенсію особам вищого командно-політичного складу, але не нижче комполка, а також рядовим та особам молодшого командирського складу, якщо вони були нагороджені орденом Червоного Прапора¹⁷.

Кількість персональних пенсіонерів в Україні, власне, як і всіх категорій пенсіонерів, виявилася незначною. Так, у 1926 р. було 1720 персональних пенсіонерів¹⁸, а в РСФРР - 5300¹⁹, хоча їх питома вага серед населення України зменшувалася. Якщо у 1926 р. пенсіонери становили 3% загальної чисельності населення, то у 1931 р. – 2,6%, які зосереджувалися переважно в містах – 174,4 тис. осіб²⁰. Чисельність персональних пенсіонерів в УСРР, особливо протягом першої третини 30-х рр., зростає: у 1930 р. налічувалося 5721 особа, у 1931 р. – 6278, у 1932 р. – 7100 осіб²¹.

Радянська модернізація, яка охопила соціально-економічні відносини, позначилася на фінансових джерелах системи соціального забезпечення. Наркомсобез УСРР, починаючи з липня 1929 р., ретельно переглядав справи пенсіонерів, які мали додаткові джерела існування, доходів, заробітку. Пенсіонери – члени колгоспу мали право додаткового заробітку, а іншим робили перерахунок, тобто зменшення ставки пенсій відповідно до розміру доходу²². 13 серпня 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про збільшення розміру пенсій для осіб, що мають особливі заслуги перед республікою». Вони одержували від органів соціального забезпечення пенсію за такими нормами: у містах і селищах міського типу – 37 руб., у сільських місцевостях – 20 руб. на місяць²³. Пенсію не призначали особам, яких позбавили виборчого

права, про що йшлося в інструкції НКСЗ УСРР від 17 липня 1931 р.²⁴ Персональні пенсіонери інших республік, переїхавши до УСРР на постійне проживання, мали пільги і переваги, передбачені постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 14 липня 1932 р.²⁵ На них поширювалася дія постанови законодавчої і виконавчої влади УСРР «Про персональні пенсії для осіб, що мають виключні заслуги перед республікою, і про пільги та переваги для персональних пенсіонерів»²⁶. Якщо взяти місячну пенсію персонального пенсіонера на селі 20 руб., то, враховуючи сільські ціни у 1929 р.²⁷, він був спроможний купити на день метр ситцю або 3 кг борошна, тому що його прожитковий мінімум сягав 70 коп. на день. За роки голодомору їхня пенсія знецінилась, тому до приймальні голови ВУЦВКу Г.І. Петровського надходили сотні скарг від пенсіонерів про їхнє злиденне життя. Писали колишні народовольці і герої праці, вчителі і професори, а також інваліди війни. 4 серпня 1933 р. уряд встановив надбавки для пенсіонерів - інвалідів громадянської війни: 20%, якщо його сім'я мала три особи, а з двома членами родини – 10%²⁸. Академічні пенсії були тоді різні, вони враховували стаж, «заслуги», посаду. Наприклад, професор одержував річну пенсію 294 руб., академік – 720 руб.²⁹, хоча середньомісячна пенсія коливалася. У 1932 р. професор Н.Л. Богомол одержував 90 руб., академік Г.А. Лобода – 90 руб., В.Ю. Данилевич – 260 руб., академік М.М. Кримов – 130 руб.³⁰ Нарком соціального забезпечення УСРР І. Слинко назвав у липні 1934 р. цифру щорічних витрат на пенсійне забезпечення – 35 млн руб.³¹, але цих коштів було замало для належного життя пенсіонерів.

Забезпечення пенсіями науково-педагогічного персоналу в УСРР другої половини 30-х років відбувалося згідно з постановою від 21 березня 1934 р. «Про пенсійне забезпечення наукових працівників і викладачів вищих шкільних закладів і робітничих факультетів»³², яку доповнювали 7 жовтня 1934 р. та 23 лютого 1936 р.³³ Так, 25 листопада 1934 р. персональну пенсію 500 крб. на місяць призначили родині М.С. Грушевського³⁴. Дослідники соціально-побутових умов життя інтелігенції в Україні 20–30-х рр. підкреслюють її жалюгідне матеріальне забезпечення³⁵. 9 квітня 1938 р. ЦВК і РНК УРСР ухвалили положення «Про пенсійне забезпечення наукових і педагогічних працівників вищих учбових закладів і наукових установ». Право на пенсію мали академіки та члени-кореспонденти АН УРСР, професори, доценти, асистенти, старші викладачі учбових закладів, а також професори, старші і молодші науковці, співробітники дослідних установ. У випадку їх смерті пенсію одержували рідні: діти, брати і сестри до 18 років, а учні – до закінчення школи³⁶. Пенсію призначали за наявності умов: перебування

на посаді не менше 25 років, в тому числі не менше 15 років при радянській владі; якщо вони досягли пенсійного віку (чоловіки - 60 років, жінки - 55 років) та прослужили не менше 10 років при радянській владі або втратили працездатність (перша і друга група інвалідності), не досягнувши пенсійного віку, проте мали 15 років педагогічного стажу. До стажу науково-педагогічної роботи зараховували проходження військової служби в РСЧА, в червоногвардійських або червонопартизанських загонах, а також діяльність на виборних посадах в радянських установах, громадських та професійних організаціях після 7 листопада 1917 р., перебування в науковому відрядженні. Безперервним педагогічним стажем вважали «час перебування у в'язниці або у фортеці, на каторзі або в засланні за революційно-політичну діяльність, спрямовану на повалення царського і капіталістичного ладу, а також усунення в дореволюційний час від науково-педагогічної роботи за протиурядову діяльність»³⁷. Вражає наявність політичної мотивації, якої не спостерігалося при встановленні пенсійного забезпечення інвалідам першої світової війни. Розміри пенсій становили: для академіків та членів-кореспондентів АН УРСР, зав. кафедрами, професорів кафедр і науково-дослідних установ з вченим ступенем доктора наук – 600 крб. на місяць; професорам і зав. кафедрами без наукового ступеня доктора наук – 500 крб.; доцентам кафедр, старшим і молодшим науковим співробітникам і кандидатам наук – 400 крб.; доцентам без наукового та асистентам з науковим ступенем кандидата наук – 350 руб.; асистентам і старшим викладачам без наукового ступеня – 300 руб.³⁸ Сумісництво дозволялося пенсіонерам, але якщо пенсія разом з постійними заробітками або доходами не перевищувала півтораразового розміру пенсій.

До елітної групи належали персональні пенсіонери. 8 липня 1935 р. ЦВК і РНК УСРР затвердили «Положення про персональні пенсії», скасувавши всі попередні нормативно-правові акти. Персональні пенсії призначалися особам «за виняткові заслуги перед республікою в революційній, державній, професійній, громадській, господарській, культурній діяльності і в області оборони Союзу РСР»³⁹. Існували два типи персональних пенсій: республіканського і місцевого значення. Право на звання пенсіонера республіканського значення мали п'ять категорій осіб: Герої Радянського Союзу, нагороджені орденами СРСР, почесною революційною зброєю та орденом Червоного Прапора; заслужені діячі науки, техніки, мистецтва та народні артисти республіки; ті, що «за свою активну підпільну революційну роботу зазнали репресій від царської чи контрреволюційної влади; видатні працівники в області оборони держави, державної, громадської, наукової, технічної,

винахідницької і мистецької діяльності; нагороджені Президією ЦВК УСРР званням Героя Праці. Персональні пенсії місцевого значення надавали активним учасникам революційного руху, підпільникам періоду революції та громадянської війни, організаторам і керівникам загонів Червоної гвардії, повстанських і партизанських червоних загонів, «видатним працівникам радянських органів», медичним і ветеринарним працівникам, які втратили працездатність під час боротьби з епідеміями, особам, відзначеним урядом за особливо «героїчні дії при обороні соціалістичної власності», а також тим, які «вели активну боротьбу з куркулями та контрреволюцією на селі і в зв'язку з цим втратили працездатність»⁴⁰. Призначенням персональних пенсій займалася комісія при РНК УСРР, яку очолював нарком соціального забезпечення або його заступник. Норми пенсій становили: республіканського значення - 150–400 крб., а місцевого - від 75 до 300 крб. на місяць⁴¹. Якщо пенсіонер мав додаткові заробітки, то пенсія виплачувалася дещо меншою, тому існувала така вилка. Персональні пенсіонери мали певні пільги в квартплаті, а пенсії звільнялися від усіх місцевих податків і зборів. Будинки пенсіонерів, транспортні засоби (коні, велосипеди), домашня худоба, які належали персональним пенсіонерам, не підлягали оподаткуванню. Вони одержували безкоштовне і позачергове медичне обслуговування. Їхні діти, якщо навчалися у навчальних закладах, мали першочергове право на стипендію. Пенсіонери республіканського значення мали право безплатного проїзду комунальними залізницями. Права персональних пенсіонерів, їхні пільги та умови надання були вписані в інструкції НКЗ УСРР від 29 серпня 1935 р. Вони фактично не змінювалися протягом наступних років. 25 березня 1937 р. НКЗ та Наркомат УСРР видали інструкцію «Про порядок порушення клопотань про призначення персональних пенсій республіканського значення», делегувавши права таким установам: ЦК КП(б)У, наркоматам, бюро обкомів партії, президії облвиконкомів, командувачам військових округів. Для порушення клопотання необхідно було подати такі документи: автобіографію, трудовий список, довідку про партійний стаж, довідку про склад утриманців, про розмір зарплати, акт лікарсько-трудової експертизи⁴².

Підсумовуючи аналіз джерел та літератури з питань функціонування системи призначення персональних пенсій, слід визнати їх політико-ідеологічну спрямованість, класовий характер, хоча існували елементи, які враховували особистий внесок науково-мистецької інтелігенції до «загальнолюдської культури». Призначення персональних пенсій виявилось своєрідним визнанням державою заслуг окремих груп населення, а з другого боку – символічною платою за їх лояльність

до неї. Розміри персональних пенсій були мізерними, але вони свідчили про соціально-політичний пріоритет радянської влади та її соціальну політику.

Примітки

- ¹ Аралов В.А., Левшин А.В. Социальное обеспечение в СССР. – М.: Госполитиздат, 1959.; Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР. – М.: Знание, 1968; 50 лет Советского социального обеспечения. Материалы конференции. Под ред. министра соц. обеспечения РСФСР Д.П. Комаровой. – М., 1968.
- ² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 22.
- ³ Обеспечение лиц, имеющих особые революционные заслуги // Вісник соціального забезпечення. – 1921. – № 2–3. – С. 137.
- ⁴ Инструкция по применению постановления СНК УССР от 9 августа 1922 года «Об усиленных пенсиях» // Вестник социального обеспечения. – 1922. – № 8–11. – С. 145.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само.
- ⁸ ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1466. – Арк. 5.
- ⁹ Призначення персональних пенсій // Вісник соціального забезпечення. – 1925. – № 3. – С. 74.
- ¹⁰ Розмір ставок персональних пенсіонерів // Там само. – 1926. – № 1–2. – С. 83.
- ¹¹ Про терміни виплати персональної пенсії // Там само. – С. 84–85.
- ¹² ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 4.
- ¹³ Збірник узаконень робітничо-селянського уряду України.(ЗУ України) – 1925. – № 88–89. – Арк. 507.
- ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 40.
- ¹⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
- ¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2709. – Арк. 4.
- ¹⁷ Социальное обеспечение в 1925–1926 гг. на Украине // Вестник социального обеспечения. – 1927. – № 7. – С. 9.
- ¹⁸ Состояние социального обеспечения в РСФСР // Там само. – С. 7.
- ¹⁹ Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Харків, 1933. – С. XII.
- ²⁰ Там само. – С. 102–103.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2524. – Арк. 1.
- ²² Збірник законів УСРР (33 УСРР). – 1929. – № 14. – Арк. 57.
- ²³ Там само. – 1930. – № 19. – Арк. 188.
- ²⁴ Там само. – 1931. – № 30. – Арк. 241.
- ²⁵ Там само. – 1932. – № 19. – Арк. 129.
- ²⁶ Там само. – 1931. – № 17. – Арк. 147.
- ²⁷ Кон'юнктура народного господарства УСРР (попередні підсумки за 1928–29 р. // Вісник статистики України. Вип. IV. – Харків, 1929. – С. 49.

-
- ²⁸ ЗЗ УСРР. – 1933. – № 44. – Арк. 564.
²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2534. – Арк. 1.
³⁰ Там само. – Арк. 3.
³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6463. – Арк. 14.
³² ЗЗ УСРР. – 1934. – № 14. – Арк. 114.
³³ Там само. – 1934. – № 28. – Арк. 241; ЗЗ УСРР. – 1936. – № 13. – Арк. 59.
³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6463. – Арк. 46.
³⁵ Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 455с.; Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 648 с.
³⁶ ЗЗ УСРР. – 1938. – № 19. – Арк. 70.
³⁷ Там само.
³⁸ Там само.
³⁹ Там само. – 1935. – № 20. – Арк. 108.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Там само.
⁴² Там само.